
Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 11

1 *Erfenissen van de Verlichting*

Moderniteit 19

Sapere aude 22

Vooruitgang & geschiedenis 29

Revolutie 42

Het vervreemde leven 51

Tot slot 55

2 *Cultuur als conflict*

Inleiding 59

Cultuur, publieke ruimte, klassenstrijd 60

Basis & bovenbouw 67

Marxisme & cultuurfilosofie 78

Elite & massa 80

De moderne intellectueel 86

De doorsneemens 91

De drie culturen 95

De banaliteit van het kwaad 98

Tot slot 103

3 *Moderniteit, stedelijkheid & technologie*

- Tussen afkomst en aankomst 109
- Tijd en tijdsbeleving: duur en herinnering 112
- De opkomst van de moderne metropool 118
- Ervaring, belevenis, shock 126
- De terugkeer van de plek 135
- Modern wonen 137
- De poëzie van de plek 144
- Bouwen en wonen tussen nostalgie en ontheemding 150
- Spel, narrativiteit & alledaagsheid 160
- Het alledaagse leven 166
- Tot slot 179

4 *Cultuur, kunst & media*

- De autonomie van de kunsten 183
- Avant-gardisme 191
- Kunst, cultuur & technische reproductie 197
- Cultuurindustrie 203
- De talige wending 209
- Hoge versus lage cultuur? 219
- Cultural studies 228
- Dood van de kunst? 235

5 *Cultuur & globalisering*

- Cultuurfilosofie: drie bronnen 243
- Natievorming 245
- Dekolonisatie 252
- Oriëntalisme & occidentalisme 256
- McWorld 259
- Hybride culturen 264
- Transnationale gemeenschappen in de netwerksamenleving 266

6 *Verlichting, postmodernisme & verder*

Cultuurfilosofie in de 21ste eeuw 279
De dood van God 291
De dialectiek van de Verlichting 298
Het onvoltooide project van de Verlichting 310
De filosoof & de levenskunst 323
Filosofie als ‘conversation of mankind’ 333
Postmodernisme & avant-gardisme 342
Modernisme & postmodernisme: over de toekomst
van de filosofie 347
Postmodernisme voorbij de kritiek op het
modernisme 353
Tot slot 358

Literatuur 361

Personenregister 365

Zakenregister 000

Voor Mali & Tal

Voorwoord

Erfenissen van de Verlichting is een basisboek over de cultuurfilosofie. Het is opgezet als enerzijds een historische inleiding en anderzijds een systematische en thematische verkenning van de cultuurfilosofie. De rode draad van het boek is de historische spanningsverhouding tussen Verlichting en Romantiek, die in het eerste hoofdstuk wordt toegelicht en in het zesde en slothoofdstuk uitmondt in een beschouwing over de discussie tussen modernistische en postmodernistische filosofen aan het einde van de twintigste eeuw. In die discussie wordt de rekening opgemaakt van de drie eeuwen waarin het ‘heen-en-weer’ tussen Verlichting en Romantiek de kern vormt van de ontwikkeling van de moderne, westerse cultuur.

Tussen begin- en slothoofdstuk bevinden zich vier thematische hoofdstukken, waarin de historische dynamiek meer handen en voeten krijgt: hoofdstuk 2 behandelt cultuur als een conflictueuze materie, met de nadruk op het sociale conflict tussen arbeid en kapitaal, op de kloof tussen elites en massa en op de bijzondere rol van intellectuelen in de moderne cultuur. In hoofdstuk 3 gaat het vooral om tijd en ruimte, ofwel om de tijd-ruimtelijke dimensies van de moderne cultuur. Stad en stedelijke cultuur spelen een hoofdrol, naast de groeiende rol van uiteenlopende technologieën en de cruciale maar veranderlijke relatie tussen identiteit, plaats en wonen. Het hoofdstuk sluit af met een beschouwing over de groeiende filosofische aandacht voor de alledaagse cultuur.

In hoofdstuk 4 draait alles om de inmiddels vanzelfsprekende en dominante aanwezigheid van media (van communicatie en informatie) in de moderne cultuur. Hun invloed op de betekenis en rol van de kunsten wordt besproken, en ook hun hoofdrol in hedendaagse processen van culturele identificatie en verandering komt aan de orde. Het hoofdstuk schetst ook de veranderende filosofische problematisering van zulke ingewikkelde zaken als de cultuurindustrie, de rol van het publiek en de relatie tussen cultuur en politiek. Er wordt aandacht besteed aan de succesvolle, maar ook omstreden opkomst van nieuwe interdisciplinaire vakgebieden als culturele studies en mediastudies.

In hoofdstuk 5 ten slotte zijn de schijnwerpers gericht op wat globalisering wordt genoemd, en dan vooral op de culturele dimensies en gevolgen van dat proces. Vertrouwde culturele verbanden als de natiestaat en de

lokale gemeenschap lijken in dat proces onder druk te zijn komen te staan. Cultuur is een factor in een mondiale netwerksamenleving geworden — en op dat punt wordt zelfs de vanzelfsprekendheid van de westerse Verlichting en moderniteit geproblematiseerd, zozeer dat we niet langer van dé erfenis van de Verlichting kunnen spreken, maar van meerdere erfenissen.

Onvermijdelijk zijn bepaalde belangwekkende cultuurfilosofische thema's of auteurs onderbelicht gebleven. Ondanks de ruime aandacht voor de invloed van technologieën op de moderne cultuur zijn vele invloedrijke techniekfilosofen onbesproken gebleven, mede omdat de techniekfilosofie en de 'science and technology studies' tot een eigen discipline zijn uitgegroeid en hun eigen 'inleidingen' kennen en verdienen. Ook gender- en etnische vraagstukken zijn onderbelicht gebleven of werden hooguit aangestipt in het kader van bredere of andere filosofische vraagstukken. Zij hebben intussen een eigen interdisciplinaire en soms ook filosofische traditie opgebouwd. Maar in essentie is de lijst eindeloos, want ook psychologie en psychoanalyse verdienen hun plaats onder de cultuurfilosofische zon. Dat ze stuk voor stuk een beetje zijn misdeeld, is slechts te wijten aan de beperkingen van de auteur.

Enkele opmerkingen over citaten, bronnen en taalgebruik. In het hedendaagse universitaire onderwijs in Nederland wordt gebruikgemaakt van Nederlandse en Engelse teksten. In veel gevallen zijn dat vertalingen uit het Duits, Frans, Italiaans of weer andere talen. Citaten zijn overgenomen in de Nederlandse vertaling, indien beschikbaar. Wanneer dat niet het geval was, is teruggevallen op Engelse vertalingen. Dankzij de groeiende betekenis van het Engels als academische *lingua franca* is er in de meeste gevallen wel een vertaling beschikbaar. Een enkele keer is een vertaling in het Nederlands gebruikt die nog niet publiekelijk beschikbaar is.

Tot slot enkele woorden van dank. Behalve van alle vermelde bronnen heb ik ook dankbaar gebruikgemaakt van enkele ongepubliceerde teksten van collega-docenten en onderzoekers. Ik dank met name Pieter Pekelhaar, Thijs Lijster en Leon ter Schure dat ik uit hun geschriften en inzichten heb kunnen putten.

Groningen, augustus 2011

René Boomkens

Inleiding

Cultuur is een van die begrippen die we zonder erbij na te denken dagelijks gebruiken. We hebben het over eetcultuur, stads- of dorpscultuur, over nationale cultuur, maar even gemakkelijk over gezinscultuur, geweldscultuur, politieke cultuur of religieuze cultuur. We gebruiken het begrip niet alleen op een vanzelfsprekende manier, ‘cultuur’ verwijst ook naar al wat we als min of meer vanzelfsprekend beschouwen in ons alledaagse bestaan als individuen en als leden van uiteenlopende gemeenschappen. Cultuur lijkt al die zaken, praktijken, gebruiken en instituties te omvatten die een centrale rol spelen in de wijze waarop individuen en groepen mensen betekenis geven aan hun wereld en aan zichzelf. Het draait om *identiteit*, om de vraag wie wij zijn. Een eenvoudig voorbeeld: de term ‘dorpscultuur’ lijkt te verwijzen naar allerlei gebruiken, praktijken en zaken die voor het leven in een dorp op een vanzelfsprekende wijze gelden. Zo verwijst het begrip naar een sterke sociale controle, een zekere beslotenheid en het gegeven dat dorpelingen elkaar over het algemeen goed kennen – dus naar allerlei vertrouwde sociale banden. Men verbindt het echter ook vaak met een zekere bekrompenheid of benauwdheid, een prominente rol van (religieuze) traditie en waarden als eenvoud, ambachtelijkheid, onderlinge zorg en afhankelijkheid.

Dit voorbeeld geeft meteen al aan dat een en hetzelfde cultuurbegrip een scala aan uiteenlopende betekenissen dekt, waarvan sommige elkaar nadrukkelijk lijken tegen te spreken. Wie van de dorpscultuur stelt dat zij benauwend is en vooral de bekrompen aspecten van de sociale controle benadrukt, staat duidelijk tegenover degene die de lof zingt van diezelfde sociale controle en er vooral de zorgzame, vertrouwenwekkende kanten van benadrukt. Kortom, wat vanzelfsprekend leek en bovendien leek te refereren aan al de gedeelde vanzelfsprekendheden binnen een bepaalde gemeenschap, een dorp in dit geval, blijkt nu de aanleiding om duidelijk contrasterende waardeoordelen over die gemeenschap te vellen. Cultuur drukt dus tegelijkertijd een samenhang van collectief gedeelde betekenissen uit én het verschil dat die samenhang onderscheidt van andere.

De cultuurfilosofie houdt zich bezig met cultuur in de breedste betekenis van het woord, van reflectie op en kritische analyse van de rol en betekenis van de kunsten in engere zin tot alledaagse culturele prak-

tijken als sport, eetcultuur of het feest. Zo worden de esthetische werken van Theodor Adorno, die zich zowel met de modern-klassieke muziek als met de werking van de cultuurindustrie van Hollywood bezighield, tot de cultuurfilosofie gerekend, maar bijvoorbeeld ook het werk van Mikhail Bakhtin, die zich vooral met volkscultuur (het carnaval in het bijzonder) bezighield, en de geschriften van de Franse filosoof en socioloog Pierre Bourdieu, die vooral schreef over de rol die kunst en cultuur spelen als instrumenten om sociale verschillen uit te drukken en te versterken. Een duidelijk afgebakende academische discipline is de cultuurfilosofie dan ook niet te noemen. Zij kent zeer uiteenlopende methodes en stijlen en sluit aan bij en loopt over in uiteenlopende andere wetenschappen, zoals de mentaliteits- en ideeëngeschiedenis, de culturele antropologie, de etnografie, de sociologie en de kunstgeschiedenis. Filosofisch is de cultuurfilosofie vooral in haar doorgaans expliciet normatieve inzet. Het gaat er niet alleen om de werking van culturele praktijken te verklaren, maar ook om bepaalde normatieve stellingnames te expliciteren en te verdedigen. De cultuurfilosoof kiest een positie *in* culturele en maatschappelijke debatten.

Als tak van de filosofiebeoefening behoort de cultuurfilosofie tot de jongste disciplines. Waar logica, metafysica en ethiek als vakgebied teruggaan tot de filosofie van de oude Grieken, behoort de cultuurfilosofie, samen met de wetenschapsfilosofie, de taalfilosofie en de sociale filosofie, duidelijk tot de typisch moderne filosofische disciplines. De eerste filosofische teksten waarin het begrip ‘cultuur’ expliciet aan de orde werd gesteld, stammen uit de late achttiende eeuw en waren van de hand van Duitse romantische filosofen. Tegen het einde van de negentiende eeuw bloeide de cultuurfilosofie pas echt op, alweer vooral in Duitsland, rondom felle discussies over de verschillen tussen de natuur- en de geesteswetenschappen. Sindsdien zien we een gestage groei van cultuurfilosofische publicaties. Toch vestigt het vakgebied zich niet nadrukkelijk als een vanzelfsprekende academische discipline. Filosofen die van ‘cultuur’ hun dagelijkse bezigheid hadden gemaakt, noemden zichzelf zelden cultuurfilosoof. In Europa is feitelijk alleen Duitsland te noemen als een land waarin de cultuurfilosofie een zekere traditie heeft opgebouwd. Tegelijkertijd zijn cultuurfilosofische publicaties en onderzoekstradities wel degelijk vrijwel overal te vinden.

Die ‘onbestemdheid’ van het vak cultuurfilosofie zou wel eens haar voornaamste kracht kunnen vormen. Als geen andere subdiscipline van de filosofie overschrijdt de cultuurfilosofie de grenzen van wetenschap-

pelijke vakdisciplines en daarbovenop ook nog de grenzen tussen de wetenschappen en de universiteit enerzijds en de werkelijkheid van de alledaagse cultuur anderzijds. Ik wees er al op dat cultuurfilosofen zich bezighouden met een problematiek die zij in belangrijke mate delen met antropologen, pedagogen, sociologen, psychologen, mediakundigen, literatuurwetenschappers en (kunst)historici. Al deze sociale en cultuurwetenschappers worden voortdurend geconfronteerd met vragen die je filosofisch kunt noemen. Dat zijn vragen die niet zozeer betrekking hebben op het materiaal dat zij onderzoeken, op het object van studie, maar die dat materiaal of object juist problematiseren, of die te maken hebben met de methode of stijl van onderzoek waarmee deze wetenschappers hun materiaal tegemoet treden.

Om het met een simpel voorbeeld toe te lichten: in eerste instantie zou je zeggen dat waar literatuurwetenschappers concrete literaire producten bestuderen (romans, poëzie, essays, enzovoort), cultuurfilosofen die zich over de literatuur buigen de algemene vraag stellen wat literatuur nu precies is of hoe je literatuur op een wetenschappelijke wijze kunt bestuderen. Bij nader inzien blijkt echter al snel dat literatuurwetenschappers zich zulke filosofische vragen zelf ook stellen. Cultuurfilosofie loopt in die zin simpelweg over in literatuurwetenschap, en dat geldt evenzeer voor de verhoudingen met andere wetenschappelijke disciplines die zich met cultuur bezighouden, van antropologie tot communicatiewetenschap, van kunstgeschiedenis tot (cultuur)sociologie.

Dit soort interdisciplinariteit delen cultuurfilosofen met andere moderne takken van filosofiebeoefening, zoals de sociale filosofie, de taal filosofie en de wetenschapsfilosofie. Toch vormen zij er in zekere zin de overtreffende trap van, simpelweg omdat de objecten van de sociale, de taal- en de wetenschapsfilosofie vanuit cultuurfilosofisch perspectief allemaal deel uitmaken van het overkoepelende object dat ‘cultuur’ heet. Dat betekent niet dat de cultuurfilosofie die andere filosofische disciplines vervangt of overbodig maakt, maar wel dat zij het onderwerp van die disciplines, wetenschap, taal of samenleving, vanuit één specifiek perspectief benadert, het perspectief waarin wetenschap, taal en samenleving verschijnen als *culturele* fenomenen, als *culturele* praktijken, als instituties of realiteiten die naast allerlei andere eigenschappen vooral ook *cultureel* van aard zijn. Wat dat betekent zal de kern vormen van deze inleiding in de cultuurfilosofie. Maar er is meer.

De cultuurfilosofie levert niet alleen een specifiek filosofisch perspectief op andere filosofische en wetenschappelijke disciplines, maar loopt

daarnaast ook over in niet-wetenschappelijke praktijken en disciplines. Cultuurfilosofie houdt zich meer dan alle andere filosofische disciplines bezig met wat ik heel kort zou willen aanduiden als de alledaagse cultuur. De belangstelling voor alledaagse cultuur deelt de cultuurfilosoof ongetwijfeld met de socioloog en de antropoloog, maar zijn *filosofische* interesse betreft precies de vraag naar de ‘waarheid’ of ‘betekenis’ van die alledaagse cultuur, en dat is een vraag die allerlei normatieve, politieke en kentheoretische consequenties heeft. De notie ‘allegaagsheid’ verwijst naar al die praktijken, zaken en gebruiken die wij als min of meer vanzelfsprekend beschouwen, waarover we geneigd zijn juist *niet* na te denken, die we voor lief nemen zonder er al te veel aandacht aan te besteden. Het gaat daarbij om al die zaken, levende wezens en bezigheden die ons op een vanzelfsprekende, haast achteloze en routineuze wijze omringen en die zo onze leefwereld vormen. Dat klinkt vanzelfsprekender dan het is, want als iets kenmerkend is voor onze hedendaagse cultuur, dan wel dat zij voortdurend aan verandering onderhevig is. En juist in dat gegeven is het belang van de cultuurfilosofie gelegen. Cultuurfilosofie wordt beoefend in het spanningsveld tussen alledaagsheid en verandering. Zij onderzoekt de werking, betekenis en waarde van de alledaagse cultuur en tegelijkertijd van de veranderingen waaraan die alledaagse cultuur constant onderhevig is. Dat betekent ook dat veel (maar niet alle) cultuurfilosofie sterk historisch geïnformeerd en georiënteerd is. Dat gold evenzeer voor achttiende- en negentiende-eeuwse filosofen als Johann Gottfried von Herder, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx of Friedrich Nietzsche als voor twintigste-eeuwse en contemporaine filosofen als Walter Benjamin, Martin Heidegger, Theodor Adorno, Michel Foucault, Gianni Vattimo, Julia Kristeva of Slavoj Žižek. Het werk van deze auteurs heeft steeds een sterk diagnostisch karakter: het poogt een tijdsdiagnose te maken, een kritisch onderzoek van het tijdperk waarin de auteurs zelf leven. Of zoals Foucault het noemde: het gaat om een ontologie van het heden, met als centrale vraag: wie of wat zijn wij hier en nu?

Er zijn echter ook cultuurfilosofen die zich aan een dergelijke typering onttrekken. Filosofen als Henri Bergson, Ernst Cassirer, Hans-Georg Gadamer, Ludwig Wittgenstein, Maurice Merleau-Ponty en Jacques Derrida zijn van groot belang voor de cultuurfilosofie, omdat zij getracht hebben iets bloot te leggen van de algemene regels of structuren van cultuur en culturele praktijken. Dat leverde belangwekkende studies op naar de menselijke beleving van tijd (Bergson), de betekenis van symbolische vormen in de cultuur (Cassirer), de beleving van schoonheid (Gadamer), de cultuur als

verzameling taalspelen (Wittgenstein), de betekenis van lichamelijke en waarneming (Merleau-Ponty) of cultuur als intertekstualiteit (Derrida). Toch is ook bij deze filosofen de spanning tussen alledaagsheid en verandering vaak wel degelijk voelbaar en wordt hun werk ook als (tijds)diagnose gelezen of gebruikt.

Voor alle zojuist genoemde cultuurfilosofen geldt dat de horizon van hun denken wordt bepaald door wat de *moderniteit* wordt genoemd. In die zin is deze inleiding nadrukkelijk een inleiding in de cultuurfilosofie van de moderniteit. Van deze moderniteit bestaan verschillende definities (dat alleen al maakt haar tot een filosofisch vraagstuk), maar die verwijzen alle op de een of andere manier naar een specifieke historische conditie of een specifiek historisch tijdperk. Moderniteit is het tijdperk dat in economisch opzicht wordt gekenmerkt door de dominantie van het kapitalisme, in politiek opzicht door de opkomst en consolidatie van de autonome (nationale) staat, en in cultureel opzicht door het succes van de (gespecialiseerde) wetenschappen en de (autonome) kunstbeoefening. In filosofische zin wordt de moderniteit gedomineerd door twee stijlen van denken, die in een voortdurende spanningsrelatie ten opzichte van elkaar staan en niet zelden ook in elkaar overlopen: de Verlichting en de Romantiek. De spanningsverhouding tussen deze stijlen zal de rode draad van dit boek vormen.